

Lucyna Rotter<http://orcid.org/0000-0002-1600-9961>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

lucyna.rotter@upjp2.edu.pl

DOI: 10.35765/pk.2020.2902.15

„Ćwicz oko i dłonie w Ojczyzny obronie”.
Formy i rodzaje strojów bractw kurkowych w Polsce

STRESZCZENIE

Analiza historii bractw kurkowych poprzez pryzmat noszonych w bractwach strojów ukazuje przeszłość, przeobrażenia i specyfikę tych konfraterni. Wyrażenie podkreśla ich narodowy charakter, strzeleckie korzenie i elitarny charakter. Ma to miejsce niezależnie od formy stroju: kontuszowego, munduru czy klubowego. Bractwa kurkowe podtrzymując dawne tradycje, patriotyzm i działalność charytatywną, kultywują także zwyczaj noszenia określonych mundurów i strojów, propagując także w ten sposób owe ważne treści.

SŁOWA KLUCZE: bractwa kurkowe, kostiumologia, mundurologia, semiologia stroju

ABSTRACT

“Exercise the eye and hands in Homeland defense.” Forms and Types of the Costumes of Marksmen’s Societies in Poland

The analysis of the history of marksmen’s societies in Poland through the prism of the costumes worn shows the history, transformations and specificity of these confraternities. It clearly highlights their national character, their city marksmen’s roots and elite character. This takes place regardless of the form of the outfit: the *kontusz*, a uniform or clubwear. The societies, maintaining their old traditions, patriotism and charitable activities, also cultivate the custom of wearing specific uniforms and outfits, thus also promoting these important meanings.

KEYWORDS: marksmen’s societies, costume, uniform, semiology of costume

Sugerowane cytowanie: Rotter, L. (2020). „Ćwicz oko i dłonie w Ojczyzny obronie”. Formy i rodzaje strojów bractw kurkowych w Polsce. *Perspektywy Kultury*, 2(29), s. 209–223. DOI: 10.35765/pk.2020.2902.15.

Nadesłano: 03.03.2020

Zaakceptowano: 15.06.2020

Trudno orzec, co w ubiorze odgrywa ważniejszą rolę: estetyka, praktyczne zastosowanie czy semantyczny przekaz. Wszystkie te trzy cechy ubioru pełnią bowiem istotną funkcję w komunikacji społecznej. Ubiór przecież służy nie tylko do osłony ciała i zabezpieczenia przed warunkami atmosferycznymi lub niepożądanym wzrokiem, jest także zwierciadłem zmieniającego się poczucia estetyki. Tę ostatnią z wymienionych funkcji zwykło się nazywać „modą”. Ubiór może też być elementem komunikacji społecznej. Wówczas okrycie staje się strojem. Cały strój (lub jego część) może stanowić rodzaj zamierzonego lub podświadomego komunikatu społecznego, osadzonego – co oczywiste – w określonym kodzie kulturowym. Taki przekaz może mieć charakter polisemiczny, czyli posiadający różne możliwości interpretacyjne uzależnione od kontekstu, lub monosemiczny, czyli mocno dookreślony znaczeniowo. W kategoryzacjach przekazu semantycznego stroju pomocne są paradygmaty, a w ich obrębie wydzielone zbiory znaków, czyli syntagmy. W obrębie społeczeństw wydzielające się grupy zwykle wykorzystują strój jako swoisty kod identyfikujący. Jego odmiennością podkreślało się i nadal podkreśla przynależność do klasy społecznej, grupy religijnej lub zawodowej, subkultury itd. Oczekiwane było także komunikowanie za pomocą stroju przynależności do mniej lub bardziej elitarnych ugrupowań. Używanie na co dzień lub chociaż w okolicznościach wyjątkowych regulaminowego ubioru dawało członkom grupy poczucie przynależności i zarazem wyjątkowości, ale także zwrotnie pozwalało na ich identyfikację przez społeczeństwo jako wspólnoty (zob. Sieradzka, 2013; Żygulski, 1994, s. 7–18; Żygulski, 1974, s. 108–112; Fischer-Mirkin, 1999; Tarczyński, 1997; Turnau, 1986, s. 67–84).

Jednymi z takich komunikujących się za pomocą ubioru grup społecznych są bractwa kurkowe¹, zwane także bractwami cechowymi lub bractwami strzeleckimi². Swymi początkami sięgają VII wieku. Pierwsze konfraternie zrzeszające rzemieślników zakładane były na terenie Hiszpanii. Ich zadaniem było utrzymywanie ustawicznej gotowości do obrony własnego miasta. Taka idea bractw kurkowych w XI wieku rozprzestrzeniła się na terenie dzisiejszych Francji i Niemiec. W wiekach

1 Nazwa taka pojawiła się dopiero w XIX wieku i używana była niemal równocześnie z nazwą gildia strzelecka, przy czym ta druga nazwa popularna była głównie na Pomorzu i w Wielkopolsce. Inne spotykane nazwy to *schola laculatoriae*, *confraternitas laculatorum*, gielda strzelecka, konfraternia strzelecka, bractwo łucznicze, szkoła strzelecka, koło rycerskie lub towarzystwo strzeleckie. Zaznaczyć przy tym należy, że na ziemiach polskich nazwy czy określenia bractwa używane było wymiennie. Nie miały one bowiem wpływu na charakter bractwa. Na zachodzie Europy nazwa świadczyła natomiast o proveniencjach stowarzyszeniach lub mogła wskazywać na jego korzenie (cechowe lub kościelne).

2 Określenie to stało się uzasadnione, gdy w XVI–XVII wieku pojawiła się broń palna.

średnich, wraz z rozwojem miast, struktury brackie pojawiają się także na ziemiach polskich³.

Powstanie pierwszych bractw polskich datuje się na XIII wiek. Podstawowym powodem ich zawiązywania w miastach była potrzeba posiadania możliwie najlepiej przygotowanej siły bojowej. W czasie pokoju nad bezpieczeństwem w mieście czuwała straż miejska, jednak w chwili zagrożenia wojennego obronę miasta obejmowała grupa (gildia) mieszczan, kupców i rzemieślników, przygotowana do tego poprzez systematyczne ćwiczenie się w sztuce wojennej. Baszty na murach miejskich oddawane były pod opiekę określonej grupie rzemieślników (np. iglarze, krawcy, szewcy), która stawiała do obrony przynależnej sobie części murów obronnych (Fabiański i Podlecki, 2000, k. 295; Gogolewski, 2002, s. 5; Fijałkowski, 2000, s. 9–12; Gwóźdź i Lichończak-Nurek, 2003, s. 5–8; Delowicz i Kowalczyk, 2006, s. 37–38).

Od początku istnienia te ugrupowania mieszczan miały charakter elitarny. Z uwagi na obciążenia finansowe (np. zakup z własnych środków broni, fundowanie darów przy okazji strzelań,łożenie na cele charytatywne itd.) w szeregi bractw wchodziły tylko osoby o dość wysokim statusie majątkowym. Oprócz sprawności w boju i zasobności, od braci wymagano także prawej postawy, szlachetności, nieskazitelnej opinii, patriotyzmu, czasem nawet określonego wyznania (Matuszewski, 2000, s. 13; Gogolewski, 2002, s. 5; Fijałkowski, 2000, s. 9–12).

Na skutek przemian zachodzących w sztuce wojennej, na przełomie XVII i XVIII wieku zaniknęła potrzeba funkcjonowania mieszczańskich organizacji o charakterze wojskowo-obronnym. Bractwa strzeleckie zaczęły przeobrażać się w organizacje społeczno-kulturalne. Pozostała natomiast idea propagowania postaw patriotyzmu, sprawności (zwłaszcza strzeleckiej) oraz działalności prospołecznej i charytatywnej. Od kandydatów wymagany był nadal dość wysoki status społeczny i majątkowy. Zakup broni, a od XIX wieku także stosownego munduru oraz uiszczania składek czy też partycypowania w fundacjach, stanowiły dość poważne obciążenie prywatnego budżetu. Ze względu na swoją pozycję, bractwa były często hołubione przez monarchów, którzy obdarzając je licznymi przywilejami, liczyli na ich poparcie. Członkami bractw byli przecież częstokroć bardzo wpływowi ludzie. Bracia odwdzięczali się za przywileje władcom, np. demonstrując swoją lojalność i poparcie poprzez uczestniczenie w ważnych wydarzeniach dworu królewskiego (koronacje lub wjazdy poselstw). Podobna zależność miała miejsce pomiędzy bractwami

---

3 Istnieje przekonanie, że pierwsze bractwo kurkowe powstało w mieście Hallstadt w 1007 roku. Zob. Szendzielarz, 2004, s. 21; Lichończak-Nurek, 2001, s. 45–58; Koehler, 1899, s. 208.

a władzami miejskimi lub biskupstwami (Lemańczyk i Synak, 2006, s. 9; Delowicz i Kowalczyk, 2006, s. 39).

Lata zaborów stały się dla większości bractw funkcjonujących na ziemiach polskich bardzo trudne. W zaborze rosyjskim wszystkie bractwa ze względu na swój polski i równocześnie militarny charakter zostały rozwiązane. W zaborze austriackim przetrwały, choć zaznaczyć należy pewne przerwy w działalności części z nich. Natomiast w zaborze pruskim bractwa poddane zostały planowej germanizacji, zwłaszcza że bractwa kurkowe na ziemiach niemieckich miały wielowiekową tradycję⁴.

Po odzyskaniu niepodległości przez państwo polskie nastąpił proces odradzania struktur brackich. W sposób szczególny dbano o propagowanie postaw patriotycznych i propolskich. W 1922 roku z inicjatywy Poznańskiego Bractwa powołane zostało do życia Zjednoczenie Bractw Strzeleckich Zachodnich Ziem Polskich (nazwa zmieniała się kilkakrotnie). Do wybuchu II wojny światowej do Zjednoczenia należały 132 bractwa, do których należało ok. 8 tysięcy braci (Jakubiak, 1986, s. 68–75; Gwóźdź, 2008, s. 81–89; *IV Kongres*, 1932, s. 18).

W czasie II wojny światowej bracia kurkowi, będąc członkami organizacji o charakterze militarnym i zarazem patriotycznym, czynnie włączyli się w obronę Ojczyzny. Wielu z nich złożyło w ofierze swoje życie. Po wojnie władze komunistyczne zakazały odbudowy struktur brackich w Polsce, a majątek bractw został znacjonalizowany. Nieprzerwaną działalnością może poszczycić się jedynie bractwo krakowskie. Odbudowa bractw na ziemiach polskich stała się możliwa dopiero w latach 90. XX w. Dnia 10 listopada 1990 roku sześć bractw (Towarzystwo Strzeleckie Bractwo Kurkowe w Krakowie, Bractwo Kurkowe Grodu Bytomskiego w Bytomiu, Kurkowe Bractwo Strzeleckie w Śremie, Kurkowe Bractwo Strzeleckie w Pogorzeli, Kórnickie Bractwo Kurkowe im. Ks. S. Janasika w Kórniku-Bninie oraz Poznańskie Bractwo Kurkowe w Poznaniu) podpisało Akt Odnowienia Zjednoczenia Bractw Kurkowych Rzeczypospolitej Polskiej. W 1992 roku Zjednoczenie przystąpiło do Europejskiego Stowarzyszenia Historycznych Bractw Strzeleckich (EGS). Obecnie do Zjednoczenia przynależy ponad 120 spośród istniejących w Polsce około 150 kurkowych bractw strzeleckich (Gwóźdź, 2008, s. 213–222).

Jak wspomniano na wstępie, w bractwach kurkowych na przestrzeni wieków wykształcił się specyficzny typ stroju, pozwalający nie tylko na identyfikację osoby jako brata kurkowego, ale także umożliwiający identyfikację przynależności do konkretnego bractwa i określenia zajmowanego

4 Zdarzały się przypadki nakazywania urzędnikom niemieckim wstępowania do bractw, przy czym wszelkie koszty z tym związane pokrywała władza. Taka sytuacja miała miejsce między innymi w Złotowie. Por też. Śliwiński, 2007, s. 17–23; Gwóźdź, 2008, s. 7–10.

miejsca w hierarchii brackiej. Wśród bractw działających na terenie Rzeczypospolitej i jej historycznych ziem wyróżnić można trzy rodzaje strojów: mundury, stroje kontuszowe oraz ubiory klubowe. Analiza historii bractw kurkowych poprzez pryzmat noszonych w bractwach strojów ukazuje historię, przeobrażenia i specyfikę tych konfraterni. Wyrażenie podkreśla ich narodowy rys, strzeleckie korzenie i elitarny charakter. Bractwa kurkowe podtrzymując dawne tradycje, patriotyzm i działalność charytatywną, kultywują także zwyczaj noszenia określonych mundurów, strojów i insygniów będących formą znaku identyfikującego – paradygmatem w rozumieniu semantyki ubioru.

Dla porządku zaznaczyć jednak należy, że początkowo w większości bractw nie obowiązywał żaden strój organizacyjny, którego formę regulowałyby przepisy lub statut. Ubiór regulaminowy pojawił się dopiero w wieku XIX. Wówczas zaczęły dominować tendencje do ujednolicenia form oficjalnego stroju brackiego. W wielu bractwach ubiór ten nawiązywał wyglądem do munduru. Używano też surdutów lub tużurek, wzbogaconych elementami określonymi przepisami. Kolorystyka zarówno mundurów, jak i ubiorów bardziej cywilnych oscylowała najczęściej wokół zieleni, szarości i czerni. Na terenie zaboru pruskiego przyjmowano często umundurowania wzorowane na mundurze niemieckim. W wielu bractwach, zwłaszcza na terenie Galicji, kultywowano także zwyczaj noszenia narodowego stroju polskiego, najczęściej żupana i kontusza. Przyjęcie takiej właśnie formy stroju brackiego miało na celu podkreślenie polskiego charakteru bractwa (Lemańczyk i Synak, 2006, s. 9; Jakubiak, 1986, s. 68–75; Gwóźdź, 2008, s. 81–89; *IV Kongres*, 1932, s. 18; Śliwiński, 2007, s. 8; Delowicz i Kowalczyk, 2006, s. 42; Jeziorowski i Jeziorowski, 1992; Możdżeń, 2011, s. 11–31; Woźnowski, 1971, s. 27–47; Turnau, 1991, s. 161; Sieradzka, 1994, s. 96–105; Nalewajska, 2010, s. 177–183; Orlińska-Mianowska, 2012, s. 211–219).

Poszukiwania własnego charakteru i tożsamości zgodnych z historycznymi podwalinami bractw spowodowały skryształizowanie się odrębnej formy, koloru i kroju mundurów. Zdarzało się, że w niektórych bractwach zmieniano kilkakrotnie ich krój i kolorystykę. Zwykle mundury łączyły cechy militarne (np. krój marynarki lub kurtki nawiązujący formą do munduru) z cywilnymi (np. zawsze stosowano klasyczne spodnie o kroju zgodnym z obowiązującą modą i estetyką, nie używano zaś niemal zupełnie bryczesów), nadając im równocześnie charakter patriotyczny (wyrazem takiej postawy było na przykład zakładanie kontuszy) (Rotter, 2011).

Największą grupę pośród kurkowych bractw w Polsce stanowią bractwa mundurowe. Współczesne mundury brackie odwołują się najczęściej do wzorów XIX-wiecznych i międzywojennych, często różnią się jednak od nich szczegółami (np. formą kołnierza bądź rodzajem kapelusza)

lub kolorystyką. Są także bractwa, które świadomie odeszły od przedwojennych pierwowzorów, opracowując zupełnie nowe wzory munduru, np. Kurkowe Bractwo Strzeleckie „Lechity” im J. Piłsudskiego w Otwocku nawiązujące mundurem do piłsudczyków, czym łączy tradycje bractwa kurkowego i Związku Strzeleckiego (Rotter, 2011, s. 147; Fijałkowski, 2000, s. 28; Keubke, 2009; Michalski, 2000; Michalski, 2005).

Ponad połowa bractw należących do Zjednoczenia obrała klasyczny mundur galowy, na który składa się jedno- lub dwurzędowa marynarka z wykładanym kołnierzem oraz spodnie kantkowe (często z lampasem lub wypustką w szwie). Mimo wydawać by się mogło powtarzalnej formy, mundury te różnią się między sobą. Trzy bractwa wybrały kolor bordowy kurtki mundurowej, pięć posiada mundury koloru khaki, dwa bractwa – szare (z czego jedno jasnopopielaty), pięć bractw nosi mundury w kolorze ceruleum, pozostałe – kolory w szerokiej palecie odcieni ciemnych zieleni. Spodnie mundurowe bywają zarówno czarne, jak i w kolorze kurtki (Rotter, 2011).

Różnice pomiędzy mundurami bractw można zaobserwować także w kroju kołnierzy. Mogą być z tego samego materiału co cała kurtka mundurowa, ale bywają też uszyte z tkaniny kontrastującej kolorem (np. inna zieleń lub czerń) bądź fakturą (np. aksamit). Czasem odmienna kolorystyka kołnierza powtórzona zostaje na mankietach lub patkach kieszeni.

Kilka bractw wprowadziło w mundurach pewne wyróżniające je modyfikacje. Bractwo w Opalenicy na rękawach kurtek mundurowych posiada motyw potrójnego oka nelsona (zwany też treflami), w bractwie w Wyrzysku na rękawach mundurów naszyte są galony w postaci żółto-czerwono-białych taśm ułożonych w szpic, w bractwie w Pile zastosowano podobne galony, lecz czerwono-złote oraz w tej samej kolorystyce utrzymane pagony z trzepaczką, zaś w bractwie w Pniewach na ramionach munduru umieszczono złote epolety (Rotter, 2011, s. 141–142, 150–151, 156, 264–265; Fijałkowski, 2000).

Inny krój mundurów pojawiający się w bractwach kurkowych to mundur myśliwski. Charakteryzuje się on kołnierzem łączącym stójkę z wykładanymi klapami, przy czym najczęściej elementy te są w kontrastującym kolorze. Taki rodzaj mundurów wybrało kilkanaście bractw. Trzy bractwa posiadają umundurowanie w różnych odcieniach czerwieni, przy czym w jednym przypadku (bractwo z Mosiny) mundur wzbogaca dodatkowo czarny szamerunek. Kolorystyka mundurów pozostałych dziewięciu bractw posiadających mundury myśliwskie oscyluje wokół zieleni. Wyjątkowe w tej mierze jest bractwo we Wronkach, które posiada klapy kołnierza i stójkę w kolorze czerwonym (pozostałe bractwa mają kołnierze czarne) i szare spodnie. Bractwo w Gryfinie wybrało natomiast kolor

szary, uzupełniając go oliwkowymi elementami (Rotter, 2011, s. 74, 132–133, 259–260; Gogolewski, 2002; Grupiński i Pawlak, 2008).

Niewielka liczba mundurów ma inspiracje pozabrackie. Są to stroje nawiązujące do mundurów np. górniczych lub kroju cywilnych ubrań noszonych na przełomie XIX i XX wieku. Do grupy tej włączyć można także ubiory nawiązujące do strojów regionalnych. Siostry z Rudy Śląskiej zakładają strój ludowy z rejonu Śląska (zwany też rozbarskim) (Rotter, 2011, s. 181–182; Piskorz–Branekova, 2005, s. 158–165).

Kolejna grupa bractw przy reaktywacji działalności wzorowała swoje stroje na kroju mundurów brackich z okresu międzywojennego lub kroju mundurów brackich sprzed I wojny światowej. Są to mundury jedno- lub dwurzędowe, zapinane pod szyję, z niewielkim kołnierzem lub stójką (Rotter, 2011). Do grupy tej należy dodać także bractwa, które swoje współczesne mundury wzorowały na żołnierskich mundurach historycznych. Jako wzory posłużyło umundurowanie różnych jednostek noszone od XVII do początku XX wieku, przy czym nie ma tutaj najczęściej znaczenia konkretna formacja wojskowa, a jedynie krój jej munduru. Można zatem zobaczyć wzorce zaczerpnięte z mundurów XVII-wiecznych rajtarów (Jelcz–Laskowice), regimentów z okresu Sejmu Wielkiego (Wojciechowo), a także wspomnianego już wyżej munduru piłsudczyków (Otwock) (Rotter, 2011; Keubke, 2009, s. 46–219; Michalski, 2000; Michalski, 2005).

Ważnym elementem pojawiającym się na wszystkich rodzajach mundurów są elementy świadczące o strzeleckim lub paramilitarnym charakterze bractw, albo też o ich polskich korzeniach. Jednym z nich są tzw. żołędzie przytwierdzone najczęściej na wyłogach kołnierza. Jest to symbol strzelecki składający się najczęściej z trzech liści dębu skierowanych w górę, u dołu zakończony żołędziami oraz dwie skrzyżowane strzelby. Na większości mundurów pojawia się także kur i emblemat bractwa na lewym ramieniu. Można także zauważyć orzełki polskie umieszczane zwłaszcza na nakryciach głowy (Fijałkowski, 2000, s. 28; Keubke, 2009).

Druga grupa bractw (dwadzieścia spośród należących do Zjednoczenia) to tzw. bractwa kontuszkowe. Strój określany zwyczajowo jako polski w okresie zaborów był formą manifestacji polskości. Współcześnie bractwa kontuszkowe nawiązują do tej tradycji, przyjmując jako strój galowy na przykład żupan, kontusz i kołpak. Zaznaczyć jednak należy, że oprócz bractw, w których strój kontuszowy miał wielowiekową tradycję, kontusz jako strój bracki przyjmują też nowo zakładane bractwa lub takie, które po odrodzeniu w latach dziewięćdziesiątych zmieniły swoje umundurowanie na ubiór historyczny.

Noszenie kontuszy nie było zarezerwowane jedynie dla szlachty. W kontuszach chodzili zarówno królowie, magnaci i szlachta, jak

i patrycjat miejski. W XVIII wieku zakładanie takiego stroju stało się wyrazem patriotycznych proweniencji. Na terenie Galicji tradycja ta była podtrzymywana także w czasie zaborów. Wspomnieć tu należy, że mieszczanie krakowscy uzyskali od Franciszka Józefa I przywilej noszenia kontusza, co tym bardziej pozwoliło na wykorzystywanie tego stroju jako manifestacji polskości (Bąkowski, 1912; Turnau, 1991, s. 17).

Ubiorami powszechnymi pośród mieszczan były poza kontuszem także ferezje, delie czy szuby. Noszono je od XVI wieku, a zaznaczyć należy, że nie ustępowały w wytworności tym szlacheckim. Być może z tego powodu w niektórych bractwach tzw. kontuszowych (cztery bractwa w Zjednoczeniu) zamiast kontusza nosi się jako ubiór wierzchni jeden z wymienionych strojów. Bractwa kurkowe jako zrzeszenia o tradycjach mieszczańskich kultuwują, co naturalne, ubiór mieszczan. Ich strój różnił się nieco od szlacheckiego, na ziemiach polskich jednak nie kolorem⁵, krojem czy nawet tkaniną. Wyróżnikiem mieszczan mógł być natomiast sposób zakładania poszczególnych elementów ubioru. Na przykład mieszczanie często pas przepasywali na żupan, a nie na wierzchnią szatę. Nie nosili też broni, a laski – chodzenie przy szabli czy przy pałaszu było zarezerwowane dla szlachty. Zatem bractwa, które jako uzupełnienie stroju kontuszowego przypinają szablę na rapciach, dokonują drobnego nadużycia, które jednak współcześnie jest chyba wybaczalne (Gwóźdź, 2008, s. 217–218; Sierociński i Matusiak, 2005).

Podstawowym elementem stroju uważanego za tradycyjny ubiór polski jest żupan. Upowszechnił się on na ziemiach polskich w XVI wieku⁶. Od początku był traktowany zarówno jako ubiór spodni, na który zakładało się strój bardziej wytworny, jak i wierzchni – używany jednak w sytuacjach mniej oficjalnych (np. podejmując niezapowiedzianych gości w zaciszu domowym). Najczęściej żupany szyto z lekkich tkanin: wełna, barchan lub jedwabie, choć zdarzały się także żupany szyte z cienkich barwionych skór. Większość bractw kontuszowych używa żupanów w poprawnym kroju, w którejś z historycznych jego wersji (Rotter, 2011; Bartkiewicz, 1974; Bartkiewicz, 1979; Turnau, 1967; Biedrońska-Słotowa, 2005; Rostworowski, 1986; Gutkowska-Rychlewska, 1968, s. 269–306, 375–422, 499–528; Poppe, 1998; Sieradzka, 2003; Tyszycka, 1995; Jeziorowski i Jeziorowski, 1992; Zachuta, 1992; Turnau, 1991, s. 19).

Kontusz w kulturze polskiej pojawił się na początku XVII wieku. Bardzo szybko stał się on podstawowym ubiorem zarówno wśród szlachty polskiej, jak i innych stanów. Rzecz jasna, nie wszystkie ubiory z odrzuconymi

5 Choć można wspomnieć, że np. mieszczanie krakowscy unikali w ubiorze barwy żółtej, by nie być nazywanymi lyczkami.

6 Sama nazwa skryzalizowała się dopiero pod koniec tego wieku.

do tyłu rękawami (wyloty) to kontusze. Najbardziej charakterystycznym elementem kontusza jest krój: jednolicie skrojone plecy w formie pionowego pasa, do niego doszyte są kloszowe boki suto fałdowane w linii stanu. Kontusze mogły być podbijane futrem lub wykańczane szamerunkiem. Elementy te charakterystyczne są jednak dla wczesnych form kontusza. Ubiór ten wymagał przepasania, do czego używano pasów siatkowych tzw. sakieskich lub pasów taśmowych. Najcenniejsze i najpiękniejsze były pasy słuckie. Pośród współcześnie działających kurkowych bractw kontuszowych wiele posiada klasyczną i poprawną formę kontuszy. Do takich zaliczyć należy np. bractwo krakowskie, tarnowskie, warszawskie, krotoszyńskie, kaliskie, a z nowo powstałych – poznańskie lub nyskie. W dwu ostatnich z wymienionych bractw obowiązuje jednolitość kolorystyczna. Wszystkie żupany i kontusze muszą być w tym samym kolorze określonym regulaminem. Takiego obostrzenia nie ma w bractwach o dłuższej historii. W Krakowie sugeruje się jedynie, by zgodnie z tradycją żupan był jaśniejszy od kontusza. Zdarzają się jednak także bractwa zaliczane do kontuszowych, których ubiór daleki jest od klasycznej i poprawnej historycznie formy stroju narodowego. Ubiory bractw w Brusach lub Włocławku to właściwie wolna interpretacja na temat, nawiązująca jedynie dość daleko do pierwowzoru, jakim jest strój kontuszowy (Rotter, 2011, s. 44–45, 99–104, 139–140, 167–168, 224–226, 236–237; Turnau, 1991; Łepkowski, 1847; Dubiecki, 1902; Ludwikowski i Wroński, 1979; Wroński, 1984; Dobrzycki, mps MHMK; Lichończak-Nurek i Satała, 2004; Lichończak-Nurek i Satała, 2007; Skalski, 2006; Lichończak-Nurek, 1999a; Lichończak-Nurek, 1999b, s. 56–58; Lichończak-Nurek, 2001; Lichończak-Nurek, 1994; Lichończak-Nurek, 1987, s. 113–126; Lichończak-Nurek, 1993; Lichończak-Nurek, 1997; Lichończak-Nurek, 2008; Jelonek-Litewkova, 2005; Grabowski, 2009; Niechaj, 2003; Satała, 2008; Satała, 2009, Satała, 2010; Turbasa, 2007; Majcherek-Węgrzynek, 1999).

Warto wspomnieć jeszcze o kilku innych ubiorach wierzchnich, używanych przez niektóre bractwa kurkowe w miejsce kontuszy. Pod koniec XVIII wieku pojawiły się czachmany. Krojem zbliżone były do kontuszy, ale bez wylotów. Z kontuszem wiąże się też czamara. Ubiór ten znany był już w XVI wieku, a jego krój przypomina nieco późniejsze kontusze. W wieku XVIII czamary, zdobione szamerunkiem i guzami, były noszone przez mieszczan i uważane za narodowy strój polski na równi z kontuszem. Warto wspomnieć też o delii. Ten rodzaj obszernego płaszcza podbitego futrem był najczęściej noszonym strojem w XVI wieku. Jej rękawy od połowy XVI wieku miały charakter czysto dekoracyjny. Mogły zwisać podobnie jak w kontuszach, Mogły być też długie i tak wąskie, że włożenie do nich rąk nie było możliwe. Znane były też delie z rękawami krótkimi i szerokimi. Delię zapinało się na ozdobne guzy, które

w wieku XVII zastąpione zostały przez haftki lub pętlice (Turnau, 1991, s. 18–19; Biedrońska-Słotowa, 2005, s. 57; [Czarny], 1861, s. 12). Bardzo podobna do delii była ferezja. Te używane w Polsce miały niskie kołnierze i odrzucone do tyłu dekoracyjne rękawy. Wymienione wyżej historyczne ubiory pojawiają się (choć znacznie rzadziej niż kontusze) jako ubiory brackie. Przykładem może być bractwo łaskie, sieradzkie lub świętokrzyskie (Turnau, 1991, s. 19; Biedrońska-Słotowa, 2005; Rostworowski, 1986; Gutkowska-Rychlewska, 1968, s. 269–306, 375–422, 499–528; Sieradzka, 2003; Tyszycka, 1995; Jeziorowski i Jeziorowski, 1992; Zachuta, 1992; Poppe, 1998; Biedrońska-Słotowa, 2005, s. 60–61).

Najczęstszym nakryciem głowy były kołpaki, szyte z sukna lub jedwabiu i ozdabiane otokiem futra oraz szkofią, a potem kita z klejnotem. Nakrycie takie zakładano do reprezentacyjnych strojów. W wieku XVIII powszechnie w użycie wchodzi zaś konfederatka. Obydwa nakrycia głowy pojawiają się w strojach brackich, przy czym powszechniejszy jest kołpak. Konfederatkę noszą jedynie bracia z Warszawy (Biedrońska-Słotowa, 2005; Rostworowski, 1986).

Wspomnieć też trzeba o tych elementach stroju, których nie widać. Najczęściej używano wąskich nogawic lub szarawarów i hajdawerów. Sięgały poniżej kolan lub nad kostkę – tak by móc je wpuścić w cholewki butów. W powszechnym użyciu, obok portek sukiennych, były także spodnie wykonane ze skóry. Większość bractw zakłada dziś do stroju brackiego szarawary i czarne lub czerwone skórzane buty z wysoką cholewką. Są jednak także niestety takie bractwa, gdzie bracia do kontusza zakładają spodnie kantkowe (!) oraz półbuty.

Jeśli do bractwa kontuszowego należą także kobiety, wówczas ich strój wpisuje się w historyczny kanon stroju braci. Siostry zatem ubierają się w suknie stylizowane na XVII wiek – na fortugale z widoczną suknią spodnią, ze staniczkiem i z rękawami zdobionymi angażantami, do których zakłada się kołpaczek lub toczenicę. Siostry (lub żony braci) używają także jako stroju brackiego XVIII-wiecznych kontusików z kołpaczkiem zdobionych klejnotem (Rotter, 2011, s. 108, 116, 167).

Trzecią grupę strojów brackich stanowią ubiory regulaminowe. Używa ich dziewięć bractw w Zjednoczeniu. W większości przypadków są to określone przepisami i kanonem garnitury lub marynarki o ustalonej kolorystyce i kroju. Już w okresie międzywojennym w strukturach brackich funkcjonowali bracia niemundurowi⁷. Najczęściej ich strojem były czarny tużurek, także spodnie i melonik oraz białe rękawiczki. Współczesny strój bracki zwany regulaminowym nie jest de facto kontynuacją tradycji niemundurowych braci. Obecnie można raczej wywieść strój

7 Związane to było najczęściej z wysokimi kosztami sporządzenia sobie właściwego munduru.

regulaminowy z angielskich *jockey club*. Te obowiązkowe stroje w elitarnych klubach składają się z ciemnych (najczęściej granatowych) marynarek z metalowymi guzikami oraz szarych kantkowych spodni. Na kieszenie na piersi naszyty jest emblemat. Do stroju klubowego zakłada się określony przepisami krawat. Zaznaczyć równocześnie należy, że w części bractw jedynym używanym strojem jest ubiór regulaminowy. Są jednak takie bractwa, które obok kontuszy lub mundurów posiadają także stroje regulaminowe, używając obu wersji w określonych przepisami sytuacjach (Rotter, 2011; Orłowski, 2005).

Analiza dziejów bractw kurkowych poprzez pryzmat noszonych w bractwach strojów ukazuje historię, przeobrażenia i specyfikę tych konfraterni. Wyraźnie podkreśla ich narodowy charakter, strzeleckie korzenie i elitarny charakter. Ma to miejsce niezależnie od formy stroju: kontuszowego, munduru czy klubowego. Bractwa kurkowe podtrzymując dawne tradycje, patriotyzm i działalność charytatywną, kultywują także zwyczaj noszenia określonych mundurów i strojów, propagując także w ten sposób owe ważne treści. Nie można przecież nie zauważać, jak nieprzerwanie od wieków pozytywne emocje budzi w społeczeństwie grupa braci w kontuszach lub mundurach dumnie krocząca ulicami miasta...

BIBLIOGRAFIA

- IV Kongres i 10-lecie Zjednoczenia Kurkowych Bractw Strzeleckich*. Katowice 26 VI – 3 VII 32. (1932). Katowice.
- Bartkiewicz, M. (1974). *Odzież i wnętrza domów mieszczańskich w Polsce w drugiej połowie XVI i w XVII wieku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bartkiewicz, M. (1979). *Polski ubiór do 1864 roku*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bąkowski, K. (1912). *Ubiór polski mieszczanina krakowskiego*. Kraków: Czcionkami Drukarni Literackiej w Krakowie.
- Biedrońska-Słotowa, B. (2005). *Polski ubiór narodowy zwany kontuszowym*. Kraków 2005: Muzeum Narodowe w Krakowie.
- [Czamary]. (1861). *Magazyn mód i Nowości Dotyczących Gospodarstwa Domowego*, 22: wkładka po s. 12.
- Delowicz, J. i Kowalczyk, L. (2006). *Kurkowe Bractwo Strzeleckie w Żorach 1776–2006*. Żory: Drukarnia Oldprint.
- Dobrzycki, J. *Bractwo kurkowe w dziejach i kulturze Krakowa*, mps. Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.
- Dubiecki, M. (1902). *Towarzystwo Strzeleckie Krakowskie. Monografia historyczna*. Kraków: Towarzystwo Strzeleckie Krakowskie.

- Fabiański, M. i Podlecki, J. (red.). (2000). *Miniatury z Kodeksu Baltazara Behema*. Kraków: Wydawnictwo „Karpaty” – Andrzej Łączyński.
- Fijałkowski, M. (red.). (2000). *Pilskie bractwo kurkowe*. Piła: PBK „Tarcza” – Muzeum Okręgowe.
- Fischer-Mirkin, T. (1999). *Mowa stroju*. Warszawa: Świat Książki.
- Gogolewski, S. (2002). *Mosińsko-Puszczykowskie Kurkowe Bractwo Strzeleckie im. dr Tadeusza Adama Jakubiaka i jego historia*. Mosina: Mosińsko-Puszczykowskie Kurkowe Bractwo Strzeleckie im. dr. Tadeusza Jakubiaka.
- Grabowski, A. (2009). *Bractwo Kurkowe w dawnym Krakowie*. Kraków: Jagiellonia SA.
- Grupiński, E. i Pawlak, J. (2008). *362-lecie Bractwa Kurkowego we Wronkach 1646–2008. X-lecie reaktywacji 1998–2008*. Poznań: Wydawnictwo „Rys”.
- Gutkowska-Rychlewska, M. (1968). *Historia ubiorów*. Wrocław: Ossolineum.
- Gwóźdź, K. (2008). *Bractwo Strzeleckie w Tarnowskich Górach: historia i współczesność*. Tarnowskie Góry: Kurkowe Bractwo Strzeleckie.
- Gwóźdź, K. i Lichończak-Nurek, G. (2003). *Bractwo Strzeleckie z Tarnowskich Gór: katalog wystaw czasowych: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa. Oddział „Celestat”, Kraków, od 28 czerwca do 22 sierpnia 2003 i Muzeum w Tarnowskich Górach, Tarnowskie Góry, od 5 września do 31 października 2003*. Kraków–Tarnowskie Góry: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.
- Jakubiak, T.A. (1986). *Kurkowe bractwa strzeleckie w Wielkopolsce*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Jelonek-Litewkowa, K. (2005). *Inwentarz akt Towarzystwa Strzeleckiego (Bractwa Kurkowego) w Krakowie z lat 1591–1939 (1964–2004)*. Kraków: Archiwum Państwowe.
- Jeziorowski, T. i Jeziorowski, A. (1992). *Mundury wojewódzkie Rzeczypospolitej Obojga Narodów*. Warszawa: Pelta.
- Keubke, K.U. (2009). *1000 mundurów*. Tłum. L. Erenfeicht, J. Majszczyk i S. Ratajczyk. Ożarów Mazowiecki: Wydawnictwo Olesiejuk.
- Koehler, K. (1899). *Dawne cechy i bractwa strzeleckie. Rzecz osnuta na danych o cechach i o bractwach strzeleckich w Kościanie*. Poznań: Towarzystwo Przyjaciół Nauk Poznańskie.
- Lemańczyk, K. i Synak, M. (red.). (2006). *Dawne Kurkowe Bractwa Strzeleckie w Chojnicach i na Pomorzu*. Chojnice: Muzeum Historyczno-Etnograficzne.
- Lichończak-Nurek, G. (1987). Prawda i legenda o srebrnym kurze Krakowskiego Towarzystwa Strzeleckiego. *Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, nr 14, 113–126..
- Lichończak-Nurek, G. (1993). *Tradycje, zwyczaje i pamiątki Krakowskiego Bractwa Kurkowego*. Kalisz.
- Lichończak-Nurek, G. (1994). „Ptasie królestwo”, czyli Bractwo Kurkowe. W: R. Godula (red.), *Klejnoty i sekrety Krakowa. Teksty z antropologii miasta*. Kraków: Wydawnictwo Wawelskie.

- Lichończak-Nurek, G. (1997). „*Tam na celestacie*”. Przewodnik po wystawie stałej „*Z dziejów Krakowskiego Bractwa Kurkowego*”. Kraków: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.
- Lichończak-Nurek, G. (1999a). Ceremoniał Krakowskiego Bractwa Kurkowego. *Gazeta Antykwaryczna*, 6 (39), 66–69.
- Lichończak-Nurek, G. (1999b). Insignia krakowskich marszałków kurkowych. *Gazeta Antykwaryczna*, 5 (38), 56–58.
- Lichończak-Nurek, G. (2001). Krakowskie Bractwo Kurkowe na tle polskich i europejskich towarzystw strzeleckich. W: B. Guzik, I. Rożej i K.R. Hubicki (red.), *IX Europejskie Dni Dziedzictwa*. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia Towarzystwa Słowaków w Polsce.
- Lichończak-Nurek, G. (2008). *Krakowskie bractwo kurkowe dla niepodległości Polski*. Kraków: Towarzystwo Strzeleckie „Bractwo Kurkowe”–Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.
- Lichończak-Nurek, G. i Satała, M. (2004). *Kraków i jego Bractwo Kurkowe*. Kraków: Towarzystwo Strzeleckie „Bractwo Kurkowe”.
- Lichończak-Nurek, G. i Satała, M. (2007). *Kraków i jego Bractwo Kurkowe przez 750 lat*. Kraków: Towarzystwo Strzeleckie „Bractwo Kurkowe”.
- Ludwikowski, L. i Wroński, T. (1979). *Z dziejów Towarzystwa Strzeleckiego w Krakowie*. Warszawa: Wydawnictwo Epoka.
- Łepkowski, J. (1847). *O towarzystwie Strzeleckim w Krakowie*. W: tegoż, *Starożytności i pomniki Krakowa*. Z. 3, Kraków: W Księgarni Juliusza Wildt.
- Majcherek-Węgrzynek, A. (1999). Gdzie jest srebrny kur – bezcenny relikw Tarnowskiego Bractwa Kurkowego. *Cenne, Bezczne, Utracone*, nr 3(15), 4–5.
- Matuszewski, D. (2000). Kurkowe Bractwo Strzeleckie w Grodzisku Wielkopolskim 1646–1947. *Grodziskie Zeszyty Historyczne*, nr 4.
- Michalski, A.J. (2000). *Kurkowe Bractwa Strzeleckie – 10 lat Piechcińskiego Bractwa Kurkowego*. Piechcin.
- Michalski, A.J. (2005). *Piechcińskie Bractwo Kurkowe 1990–2005*. Koszalin: Wydawnictwo Z.P. Polimer.
- Możdżeń, J. (2011). Mundury wojewódzkie a renesans polskiego stroju narodowego w epoce stanisławowskiej. *Sensus Historiae*, 4 (3), 11–31.
- Nalewajska, L. (2010). *Moda męska w XIX i na początku XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Niechaj, M. (2003). *Krakowskie Bractwo Kurkowe. Żywa tradycja*. Płock: Muzeum Mazowieckie.
- Orlińska-Mianowska, E. (2012). Po sarmacku – strój „narodowy” kontra „cudzoziemski”. W: I. Kąkolewski, M. Kopczyński i E. Lewczuk (red.), *Pod wspólnym niebem. Rzeczypospolita wielu narodów, wyznań, kultur (XVI–XVIII w.)*. Warszawa: Muzeum Historii Polski.
- Orłowski, T. (2005). *Protokół dyplomatyczny: ceremoniał & etykieta*. Warszawa: Akademia Dyplomatyczna Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

- Piskorz-Branekova, E. (2005). *Polskie stroje ludowe*. Warszawa: Sport i Turystyka–Muza.
- Rostworowski, M. (red.). (1986). *Polaków portret własny*. Warszawa: Arkady.
- Poppe, A. (1989). Szuba średniowieczna w Polsce i na Rusi. W: *Szkice z dziejów materialnego bytowania społeczeństwa polskiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 11–39.
- Rotter, L. (2011). *Leksykon strojów i mundurów bractw kurkowych w Polsce*. Kraków: Avalon.
- Satała, M. (2008). *Krakowskie Bractwo Kurkowe na Litwie w 2007 i 2008 roku*. Kraków: Towarzystwo Strzeleckie „Bractwo Kurkowe”.
- Satała, M. (2009). *Kronika panowania w krakowskim Bractwie Kurkowym AD 2008 Tadeusza Rysia „Niezlomnego” oraz marszałków Mirosława Malinowskiego i M. Trzaski*. Kraków: Towarzystwo Strzeleckie „Bractwo Kurkowe”.
- Satała, M. (2010). *Jan Okoński król kurkowy Anno Domini 2009 „Wytrwały” oraz marszałkowie Kazimierz Loranc, Jan Dziura-Bartkiewicz*. Kraków: Towarzystwo Strzeleckie „Bractwo Kurkowe”.
- Sieradzka, A. (1994). Ostatni Sarmaci. Polski strój narodowy w końcu XIX i w 1. połowie XX w. W: A. Sieradzka i K. Turska (red.), *Ubiory w Polsce. Materiały III Sesji Klubu Kostiumologii i Tłaniny Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki*. Warszawa, październik 1992. Warszawa: Wydawnictwo Kopia–Stowarzyszenie Historyków Sztuki.
- Sieradzka, A. (2003). *Tysiąc lat ubiorów w Polsce*. Warszawa: Arkady.
- Sieradzka, A. (2013). *Kostiumologia polska jako nauka pomocnicza historii*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Sierociński, R. i Matusiak, D. (red.). (2005). *Bractwa Kurkowe w Polsce*. Sieradz: Wydawnictwo Prof-Art ARW.
- Skalski, P. (2006). *Bractwo Kurkowe w Krakowie*. Kraków.
- Szendzielarz, R. (2004). *Z dziejów Bractwa Strzeleckiego w Mikołowie. Odrodzone Bractwo Kurkowe*. Mikołów: Instytut Mikołowski.
- Śliwiński, E. (2007). *Leszczyńskie Bractwo Kurkowe 1627–1947*. Leszno: Muzeum Okręgowe.
- Tarczyński, D. (1997). *Zrozumieć człowieka z wyglądu. Psychologia ubioru*. Białystok: Studio Astropsychologii.
- Turbasa, J. (2007). *Garnitur polski*. Kraków: Towarzystwo Strzeleckie Bractwa Kurkowego.
- Turnau, I. (1967). *Odzież mieszczaństwa warszawskiego w XVIII w.* Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich–Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- Turnau, I. (1986). Ubiór jako znak. *Lud*, nr 70, 67–83.
- Turnau, I. (1991). *Ubiór narodowy w dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa: Semper–IHKM PAN.

- Tyszycka, M. (1995). *Polskie pasy kontuszowe*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Woźnowski, W. (1971). Literacki spór o tradycje w czasach Stanisława Augusta (Z dziejów motywu wąsów, kontusza i fraka). *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historycznoliterackie*, z. 21, 27–47.
- Wroński, T. (1984). *Krakowskie towarzystwo Strzeleckie Bractwo Kurkowe. Zarys dziejów po drugiej wojnie światowej*. Kraków: Krajowa Agencja Wydawnicza.
- Zachuta, L. (1992). *Zawieszenia białej broni. O noszeniu białej broni bocznej*. Kraków: Wydawnictwo „Zamiast Korepetycji”.
- Żygulski, Z. (1974). Somatyczne i semiotyczne uwarunkowania mody i ubiorów. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 22, nr 1, 107–112.
- Żygulski, Z. (1994). Strój jako forma symboliczna. W: A. Sieradzka i K. Tur-ska (red.), *Ubiory w Polsce. Materiały III Sesji Klubu Kostiumologii i Tką-niny Artystycznej przy Oddziale Warszawskim Stowarzyszenia Historyków Sztuki. Warszawa, październik 1992*. Warszawa: Wydawnictwo Kopia–Sto-warzyszenie Historyków Sztuki.

Lucyna Rotter – historyk i semiolog kultury, wykładowca uniwersytecki; kierownik i współtwórca programu dla kierunku Turystyka i Zarządzanie Dziedzictwem na Wydziale Historii i Dziedzictwa Kulturowego UPJPII w Krakowie; kierownik katedry Krajobrazu i Dziedzictwa Kulturowego, certyfikowany tutor akademicki; członek Polskiej Komisji Akredytacyjnej, członek Polskiej Akademii Nauk, w 2019 powołana do Komisji Ewaluacji Nauki przy MNiSW. Zastępca przewodniczącego kapituły Nagrody Odys i Certyfikatu Penelopa. Zajmuje się dziedzictwem materialnym i niematerialnym ze szczególnym uwzględnieniem symboliki w kulturze europejskiej. Prowadzi także badania z zakresu nauk pomocniczych historii oraz kostiumologii. Propagatorka poznawania języka symboli i znaków w kulturach, historii i sztuce. Reprezentuje dyscyplinę historia oraz nauki o kulturze i religii. Autorka 30 opracowań monograficznych oraz blisko stu artykułów opublikowanych w kraju i zagranicą. Na międzynarodowych i ogólnopolskich konferencjach wygłosiła ponad sto referatów.

